

16

ErfgoedBrief Breda

Breda als Wederopbouwstad

1-6

Het Gemeentelijk Sportcentrum

Icoon van de Wederopbouw

6-7

Wat is waardevol aan de Wederopbouw wijken?

8-10

Odysseeproject De Beijerd

10

Breda, stad van de Nassaus 15

De burcht aan de Dill

11-12

Wederopbouw Kwaliteit gaan we behouden

Johan Hendriks Ná de Tweede Wereldoorlog werden in Breda grote wijken gebouwd, doorschoten met veel groen, met veel flats en lange blokken eengezinswoningen: de Wederopbouw wijken. Tot voor kort werden deze wijken vooral beschouwd als gebruiksgoed. Als er te veel problemen mee waren werden ze rigoureuus afgebroken. Tegenwoordig worden deze Wederopbouw wijken echter weer gewaardeerd. Er zijn grote namen aan verbonden zoals M.J. Granpré Molière en F.P.J. Peutz (Heuvelkwartier), Pieter Verhagen (Boeimeer, Brabantpark en Claudius Prinsenlaan) en Frans Mol. In dit nummer laten wij u zien wat de waarde van de Wederopbouw wijken inhoudt en wat we er in de toekomst mee kunnen doen.

Breda als Wederopbouwstad

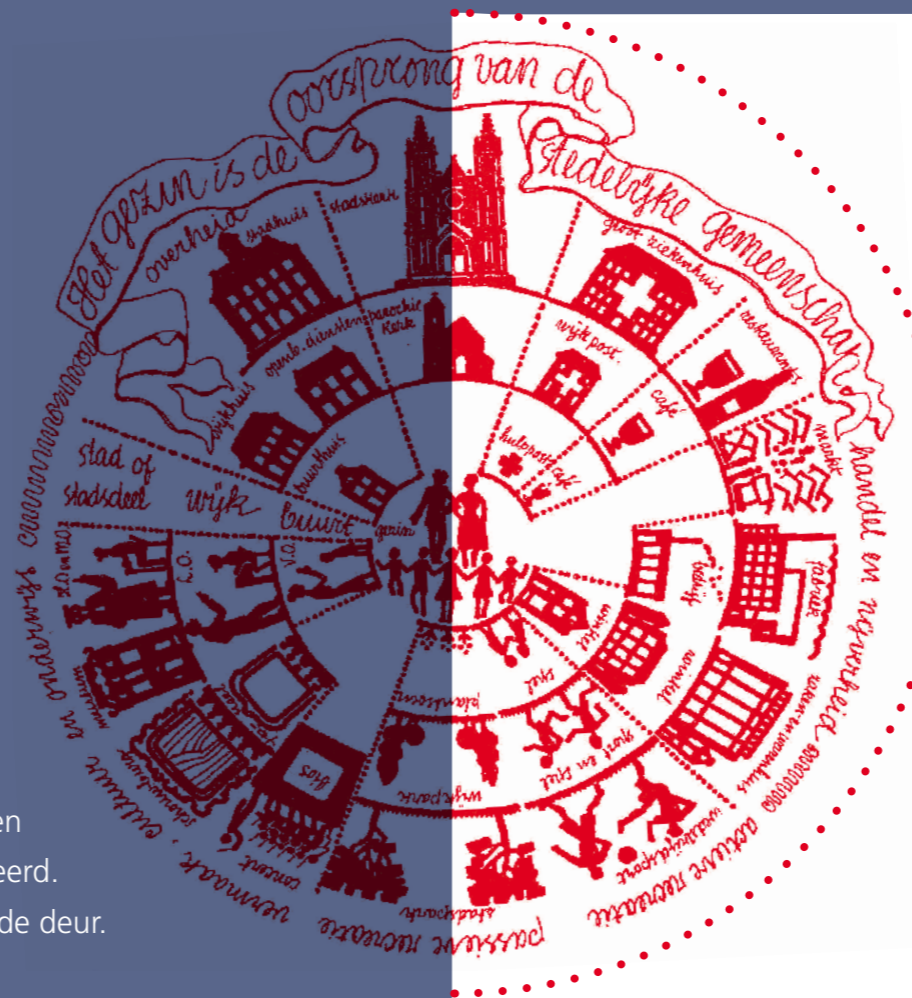
Gerard Otten Het huidige Breda bestaat voor driekwart uit wijken die gebouwd zijn in de Wederopbouw, globaal de periode 1945-1970. Na de Tweede Wereldoorlog stond Nederland voor verschillende, zware opgaven. De oorlogsschade moest worden hersteld en vernietigde steden, dorpen en woonwijken moesten weer worden opgebouwd. Dit is de letterlijke betekenis van de term Wederopbouw. Er was jarenlang niet gebouwd en de woningnood was hoog. Er moest dus een enorme bouwproductie worden gemaakt. Materiaalschaarste leidde tot ongekende innovaties. Vanuit Amerika werden stedenbouwkundige en technische vernieuwingen geïntroduceerd. Nederland moest worden gemoderniseerd. Schaalvergroting en industrialisatie stonden voor de deur.

Aan het einde van de negentiende eeuw ontwikkelde Breda zich van een vestingstad tot een aangename woonstad met parken, singels en boulevards. Tussen de Eerste en de Tweede Wereldoorlog breidde Breda zich uit met villaparken. Ná de Tweede Wereldoorlog werd in onze stad een radicale koerswijziging ingezet.

De ouderen onder ons hebben deze Wederopbouw wijken nog zien bouwen. Tot voor kort werden ze dan ook vooral beschouwd als gebruiksgoed. Als er te veel problemen mee waren, werden de huizen, of zelfs hele wijken zonder probleem afgebroken. Mensen verhuisden naar nieuwere wijken, omdat huizen en

flats te klein werden en in bouwtechnisch opzicht verouderd. De Wederopbouw werd sterk bepaald door de wijkgedachte. Na de oorlog breidden veel steden in Nederland zich uit als een vingerstad, een stad met stadsdelen gescheiden door groenstroken. In Amerika werden vóór de Tweede Wereldoorlog enorme suburbs van vele vierkante kilometers saai rechte straten in dambordpatroon aangelegd, zonder enige voorziening. Hiertegen ontstond verzet. Een nieuwe generatie Amerikaanse stedenbouwkundigen bepleitte juist duidelijk begrensde wijken met een goed voorzien centrum. Tijdens de oorlog al werd deze wijkgedachte in Nederland ontwik-

De bouwproductie na de Tweede Wereldoorlog: de bouw van 1820 woningen in Hoge Vucht II door aannemingsbedrijf NV Zeebregts in 1964. Foto: Karel Leenders. (Collectie Stadsarchief Breda)

De Wederopbouw werd sterk bepaald door de wijkgedachte.

keld als het leidende principe in de stedenbouw voor de naoorlogse periode. In Zuid-Nederland kregen de nieuwe wijken vaak de omvang van een gemiddelde rooms-katholieke parochie met een kerk, een pastorie, een klooster en enkele scholen in het midden. Al in de tijd zelf werd er kritiek uitgeoefend op deze wijze van denken. Voelden de mensen zich inderdaad wel zo met hun wijk en parochie verbonden? Mensen functioneren toch vaak meer op stedelijk niveau.

Pieter Verhagen

De bekende stedenbouwkundige Pieter Verhagen ontwierp het stedenbouwkundig plan voor Breda. Om Breda tot een prettige woonstad te maken, moest volgens hem de stad worden dooraderd met groene ruimtes en zouden groene uitvalswegen naar de omringende natuurgebieden leiden. Deze uitgangspunten hebben

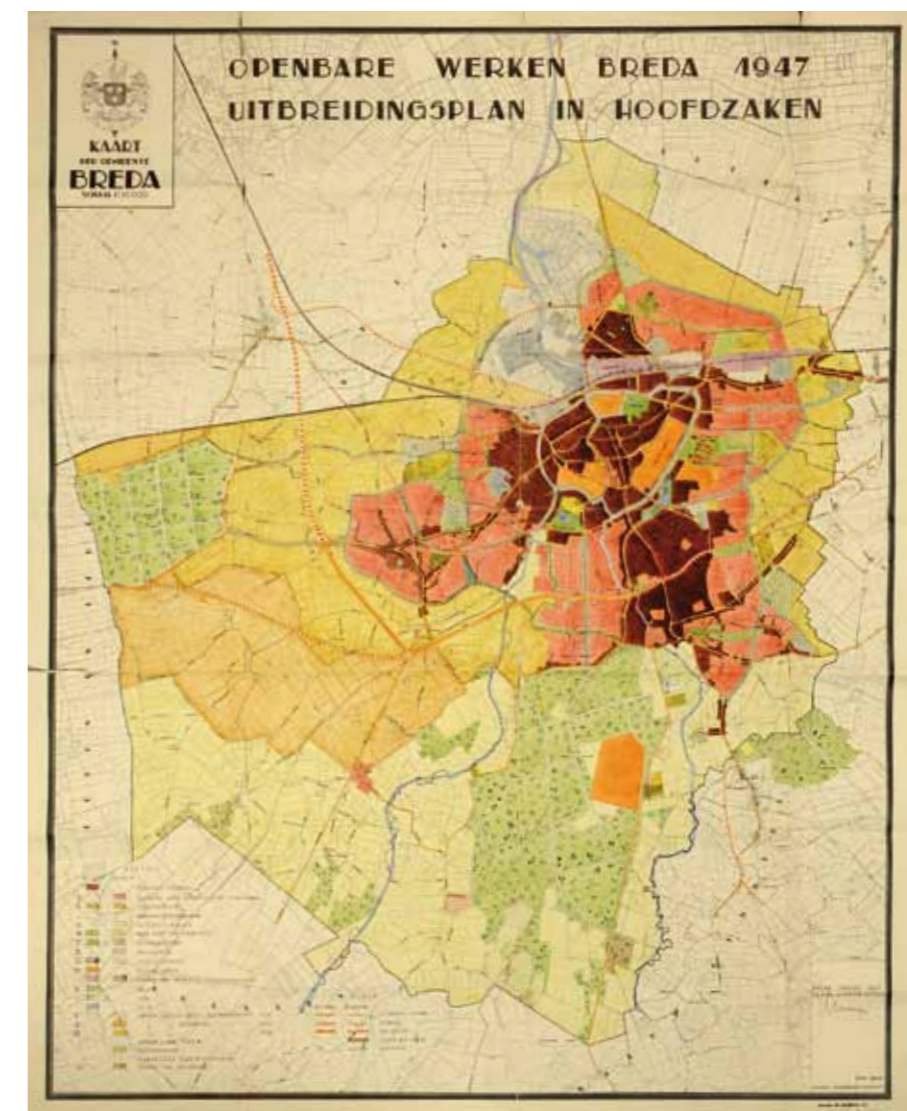
tot in de jaren zestig het beeld van de uitbreidingswijken van Breda bepaald. Verhagen overleed al in 1950, maar ir. J. Kuiper van hetzelfde bureau Granpré Molière, Verhagen en Kok nam zijn werk over. De rug-gengraat van het plan van Verhagen werd gevormd door het zogenaamde verkeersschema. De stedenbouwer richtte zich al op het, nog bescheiden, autoverkeer. De brede wegen waren meer bedoeld om ruimte te scheppen, niet alleen fysiek, maar ook in de beleving van de nieuwe bewoners. Om de oude binnenstad,

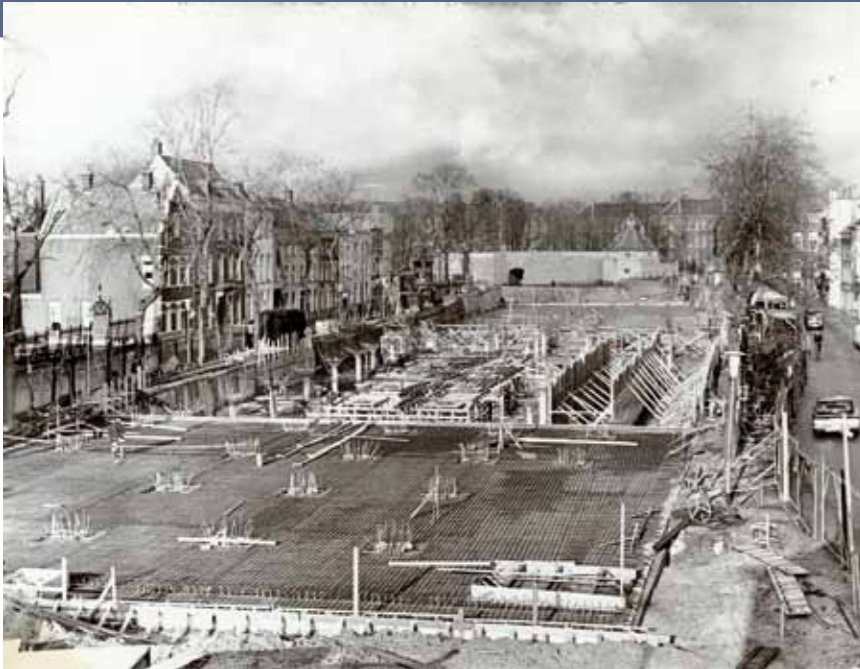
binnen de Oude Vest, zou een ring worden aangelegd. Alleen de kleine binnenstad werd als behoudenswaardig beschouwd. Door brede wegen, zoals de Claudius Prinsenlaan en de Graaf Hendrik III-laan, zou deze ring verbonden worden met de autowegen rond Breda.

'De stad van de toekomst'

Nog twee mannen zijn voor de Wederopbouw in Breda van groot belang geweest: burgemeester Claudius Prinsen en directeur van Openbare Werken ir. J. Gooden. Deze laatste

De stedenbouwkundige Pieter Verhagen ontwierp het stedenbouwkundig plan voor de ontwikkeling van Breda na de Tweede Wereldoorlog. De stad moest volgens hem worden dooraderd met groene ruimtes en groene uitvalswegen zouden naar de omringende natuurgebieden moeten leiden. (Collectie Stadsarchief Breda)

'De stad van de toekomst'. In 1964 werd de Haven gedempt voor de Cityring. (Collectie Stadsarchief Breda)

was zwaar beïnvloed door de ontwikkelingen in Amerika in die tijd, zoals de aanleg van autowegen en suburbs en de cityvorming in steden. Volgens krantenartikelen legde hij de grondslag voor 'de stad van de toekomst'. Hij drukte 'letterlijk zijn stempel op de stad'. Gooden is de man die de Claudius Prinsenlaan en andere grote uitvalswegen heeft aangelegd en die de cityring doorbrak door de binnenstad. Volgens de kranten van destijds besteedde hij grote aandacht aan de verkeersproblemen van de stad en het centrum. 'Op dit gebied huldigde hij radicale opvattingen.' De autoring rond de binnenstad zou inderdaad de kleine binnenstad zeer eng omsluiten en dwars door het stadspark Valkenberg lopen. Dit riep zo veel protesten op dat dit gedeelte nooit is aangelegd en dat de cityring uiteindelijk een hoefijzervorm kreeg. Om de ring te kunnen aanleggen werd bovendien de Haven gedempt, een ingreep die recentelijk weer ongedaan is gemaakt. De nieuwe ring zou worden begeleid door imposante gebouwen. Het postkantoor uit 1950, met een grote toren, aan de Oude Vest bestaat nog. Een nieuw stadhuis, dat had moeten verrijzen aan het Kloosterplein, kwam niet verder dan

de tekentafel. Niettemin vormt de Karnemelkstraat, met het gebouw van de voormalige Raad van Arbeid, een van de belangrijkste stedenbouwkundige monumenten van de Wederopbouw in Breda.

Wijken

Buiten de singelring werden vijf of zes woongebieden geprojecteerd, 'door groene zomen van elkaar ge-

scheiden'. De kerken in het midden van de wijken fungeerden als een bijzonder architectonisch en stedenbouwkundig accent. De idealen waren hooggespannen. Er moest voldoende woonruimte zijn voor iedereen, omgeven door veel groen en in een rustige omgeving. De wijken werden gebouwd voor specifieke doelgroepen, zoals arbeiders (Heuvel, Tuinzigt), de middenklasse (Boeimeer) en de welgestelden (Ruitersbos). De meeste woningen waren eengezinswoningen. Voor bejaarden werden enkele bejaardenwoningen gebouwd, maar de meesten werden ondergebracht in bejaardentehuizen. Voor alleenstaanden werd niet gebouwd.

Heuvel

De eerste woonwijk die tot stand kwam was het Heuvelkwartier, gedeeltelijk ontworpen door de bekende traditionalistische architect en stedenbouwkundige M.J. Granpré Molière en gedeeltelijk door de meer modernistische architect F.P.J. Peutz. Het Heuvelkwartier is een van de belangrijkste werken van Granpré Molière (ná Vreewijk in Rotterdam)

De kerk van Onze Lieve Vrouw van Altijddurende Bijstand werd met de daar omheen gelegen Heuvelbrink ontworpen door de architect en stedenbouwkundige M.J. Granpré Molière.

De modernistische architect F.P.J. Peutz ontwierp in het Heuvelkwartier de zogenaamde Peutzblokken rond de Hudsonstraat en de Van Linschotenstraat. Foto: Leon van Meijel.

en moet beschouwd worden als een stedenbouwkundig monument van Nederlands niveau. In het midden ligt een groot, groen plein, de Heuvelbrink, met de onlangs tot rijksmonument verheven kerk van Onze Lieve Vrouw van Altijddurende Bijstand, eveneens ontworpen door Granpré Molière. Het gedeelte dat door Peutz ontworpen is, valt op door zijn duidelijke lijnen, zijn lange bouwblokken en het stedelijke ritme van trappen, erkers en ramen. Zijn bouwblokken zijn volgens deskundigen uitzonderlijk in de Nederlandse bouwcultuur. Binnen het enorme oeuvre van Peutz is het vrijwel het enige project waar Peutz zowel de stedenbouw als de architectuur ontworpen heeft. De Brugflat bij de Verlaatbrug vormt de monumentale toegang tot de wijk. Het was de eerste torenflat van Noord-Brabant en hij werd in 1957 door de burgemeester geopend.

De Brugflat bij de Verlaatbrug in 1957, de monumentale toegang tot het Heuvelkwartier. (Collectie Stadsarchief Breda)

Boeimeer

Na het Heuvelkwartier kwam Boeimeer, ontworpen door Pieter Verhagen. De centrale as van de wijk is de brede, groene Graaf Hendrik III-laan. Deze laan is werkelijk een icoon van de Wederopbouw. De belangrijkheid van deze weg wordt benadrukt door groenstroken, bloembedden en een bronzen kunstwerk. De flatgebouwen

met meerdere woonlagen vertonen een eigen ritmiek. Het betonnen viaduct waarmee de zuidelijke rondweg over de Graaf Hendrik III-laan gaat is een symbool voor het naoorlogse autoverkeer. Aan weerszijden van de weg ligt een wijkcentrum, het Graaf Hendrik III-plein, met aan de oostzijde een winkelplein. Aan de westzijde stond de kerk.

Andere wijken

Een leuke en herbergzame wijk is het Liniekwartier, juist ten noorden van de spoorlijn, ook nog ontworpen door Verhagen. Het centrum van deze wijk, het Edisonplein, is kort geleden onder handen genomen en gerevitaliseerd. Dit laat zien hoe kansrijk de Wederopbouw wel is. Ten oosten van het centrum werd de nieuwe wijk Brabantpark aangelegd, waar Verhagen ook de eerste tekeningen voor heeft gemaakt. Het belangrijkste element hier is de Claudius Prinsenlaan, een ware Amerikaanse parkway. Centraal ligt een park, met daarbij de Sint Michaelkerk. Het winkelcentrum Brabantplein is gemodelleerd naar het voorbeeld van de Lijnbaan in Rotterdam, met een voetgangersdomein en een 'droogloop'. De wijk Overakker werd ontworpen door Openbare Werken onder de

Het Brabantplein is gemodelleerd naar het voorbeeld van de Lijnbaan in Rotterdam. Foto: Leon van Meijel.

naam Mariaveld. De centrale as is de Mariaalaan die loopt van de Laurentiuskerk in Ginneken naar de vooroorlogse Mariakerk.

Groen

Het belangrijkste dat de Wederopbouw ons heeft nagelaten is het groen. Verhagen ontwierp Breda als een vingerstad, waardoor het groen diep de stad kon binnendringen. Een goed voorbeeld hiervan is de reeks parken langs de Aa of Weerijns van het Zaartpark tot en met het Van Sonsbeeckpark. Ook parkways, zoals de Claudius Prinsenlaan, fungeerden als groene vingers. De wijken worden verder doorschoten met op zichzelf staande parken zoals Vrederust, het Hooghoutpark (met de kunstmatige beekloop van de Molenleij) en het Park Hoge Vucht. Het groen was bedoeld als kijkgroen. Moeders met kinderwagens wandelden over grint-

paden, van het gras gescheiden door hagen of door paaltjes met draad er tussen. De gazons werden verlevendigd door rozenperken en men stelde er een eer in alles perfect te onderhouden. Typisch voor de Wederopbouw zijn de grote, groene plantsoenen met bronzen beelden. Park Wolfslaar ligt eigenlijk buiten de stad, maar is van begin af aan bedoeld geweest als beeldentuin. Leon van Meijel, die in opdracht van Bureau Cultureel Erfgoed een onderzoek verrichtte naar de kwaliteiten van de Wederopbouw in Breda, concludeert zelfs dat het Wederopbouwgroen de belangrijkste kwaliteit is in wijken als Brabantpark, Heusdenhout en de Hoge Vucht.

De wijk Mariaveld (tegenwoordig Overakker) is ontworpen in 1958 door de Dienst Openbare Werken. (Collectie Stadsarchief Breda)

Het Gemeentelijk Sportcentrum Icoon van de Wederopbouw

Diewert Berben Het Gemeentelijk Sportcentrum aan de Claudius Prinsenlaan is een representatief voorbeeld van Wederopbouw en naorlogs modernisme. Hoewel het gebouw al veertig jaar oud is en mogelijk niet meer aan de eisen van deze tijd voldoet, heeft het expressieve en sculpturale karakter nauwelijks aan kracht ingeboet. Naast de zeer bepalende betonconstructies speelt ook het zakelijk verband tussen vorm, constructie, indeling en functionaliteit een grote rol in de cultuurhistorische waardering. Het gebouw markeert op een bijzondere manier de periode waarin volgens de principes van de maakbare samenleving een in meerdere opzichten hypermodern sportcomplex werd gebouwd.

Op 14 januari 1967 vond de feestelijke opening plaats van het Gemeentelijk Sportcentrum aan de Claudius Prinsenlaan. Breda kreeg zo een multifunctionele sportaccommodatie met een bovenregionale functie. Deze kreeg in de volksmond al gauw de bijnaam De Scharen, naar het kunstwerk van Theo Besemer dat in 1971 in de nabijheid van het gebouw werd geplaatst.

In 1961 werd door het gemeentebestuur besloten dat een gemeentelijk sportcentrum noodzakelijk was geworden omdat 'de sportbeoefening zich een blijvende en grote plaats had verworven in het levenspatroon van een zeer groot deel der bevolking, en mede vanwege de volksgezondheid en een goede vrijetijdsbesteding'. Vanaf de jaren vijftig werd sport vanuit de overheid steeds meer gereguleerd. Naast het streven naar een gezonde samenleving, zag men in deze periode in de sportbeoefening ook de oplossing van negatieve effecten van de toenemende vrije moraal. In de jaren zestig en zeventig werden op grote schaal en structureel middelen beschikbaar gesteld om accommodaties te bouwen.

Geheel volgens de destijds heersende stedenbouwkundige opvattingen werd het sportcentrum gepland aan

Het Sportcentrum aan de Claudius Prinsenlaan in 1975. (Collectie Stadsarchief Breda)

de toenmalige stadsrand, in een gebied langs de nieuw aangelegde Claudius Prinsenlaan dat bestemd was voor allerlei recreatieve doeleinden. De multifunctionele hal zou zo goed bereikbaar zijn. In 1963 was het definitieve ontwerp van architect J.J. Margry van het bureau Margry en Van Hoytema klaar. Joost Margry was afkomstig uit een bekende architectenfamilie. Zijn grootvader bouwde vele neogotische kerken en was opgeleid bij de beroemde architect Pierre Cuypers.

Het bureau Margry en Van Hoytema genoot in de periode na de Tweede Wereldoorlog grote bekendheid. In Breda, maar ook in veel andere plaatsen in Nederland, ontwierp het bureau onder andere scholen, kerken en woningbouwcomplexen. Een deel van het werk van het bureau valt op door het modernistische karakter en het gebruik van sculpturale hoofdvormen. Ook experimenteerden zij met moderne bouwmaterialen, zoals beton, staal en glas. Een goed voorbeeld hiervan was de in 2004 gesloopte Heilige Johannes de Doperkerk in de IJpelaar.

In 1967 was de bouw van het sportcentrum voltooid. Het nieuwe gebouw bood ruimte aan het gymnastiekonderwijs voor scholen, zaalsporten en zelfs sporten in competitieverband in de grote zaal. In het sportcentrum konden ook evenementen met een nationaal of zelfs internationaal karakter worden gehouden. De functionele indeling van het Gemeentelijk Sportcentrum is grotendeels gebaseerd op de schema's die werden uitgegeven door de Vereniging van Nederlandse Gemeenten. Er is relatief weinig verbouwd aan het interieur en aan het exterieur. Dit getuigt wel van de weldoordachte oorspronkelijke opzet.

De architect heeft, vanwege de markante ligging aan de Claudius Prinsenlaan, veel zorg besteed aan de verschijningsvorm aan de straatzijde. Het dak is opgehangen aan de expressieve uitwendige betonconstructie zodat er een groot vrij vloeroppervlak kon worden gerealiseerd in de grote zaal. De robuuste betonconstructie contrasteerde met de oorspronkelijke lichte raampartijen, die nu zijn dichtgezet met rolluiken. Ondanks deze en andere kleine aanpassingen heeft het sportcentrum aan de Claudius Prinsenlaan nog veel zeggingskracht.

Wat is waardevol aan de Wederopbouw wijken?

Dorith van Gestel en Peter van Schie De tijd van nieuwe wijken bouwen in het weiland lijkt voorbij. De grootste opgave voor de nabije toekomst is het verder ontwikkelen van bestaande stadswijken. Hoe kijken twee stedenbouwkundige ontwerpers van de gemeente Breda aan tegen de opgave van de Wederopbouw wijken? We bekijken hier deze opgave vanuit stedenbouw en openbare ruimte aan de hand van drie vragen: wat is waardevol, hoe is het gebruik veranderd en hoe ontwikkelen we voor de toekomst?

Waardering

Erfgoed wordt vooral geassocieerd met objecten, gebouwen bijvoorbeeld, die zeldzaam of kostbaar zijn. In de Wederopbouw wijken zijn de afzonderlijke gebouwen echter meestal niet heel bijzonder. De huizen zijn gebouwd in een tijd van woningnood. Kwantiteit was belangrijker dan kwaliteit en materiaal was duur. De woningen zijn sober maar zorgvuldig vormgegeven. Bewoners zijn vaak erg gesteld op de kenmerkende architectuur. Zo noemden bewoners tijdens de totstandkoming van een wijkvisie voor het Brabantpark regelmatig 'het jaren-vijftigsfeertje' als een kwaliteit om te behouden. Waarin zit hem dat sfeertje, de kracht van deze wijken? Het is in het algemeen niet de zeldzaamheid van de gebouwen. De kracht van de Wederopbouw wijken zit vooral in de stedenbouwkundige structuur en architectonische samenhang in de wijk. De structuur bestaat uit een raamwerk van groene en open ruim-

tes. Er is sprake van een compositie van verschillende typen woningen en centraal gesitueerde voorzieningen. Deze gebouwen zijn uitgevoerd in een samenhangende, meestal uit baksteen opgetrokken architectuur. De waarde zit hem dus niet zozeer in de afzonderlijke onderdelen, maar in de grotere ruimtelijke structuren die ze samenbindt. De compositie van gebouwen draagt bij aan de samenhang door ritme en herhaling van hoogtes, oriëntatie en volumes en het consequent gebruik van gesloten of juist open bouwblokken. De Molleij in het Brabantpark is een voorbeeld van een groenstructuur die verschillende parken en het buurtgroen met elkaar verbindt. De Wederopbouw wijken zijn destijds ontwikkeld vanuit de wijkgedachte, met de beste bedoelingen en vanuit een specifiek maatschappijbeeld. Men wilde bouwen voor de gewone man en het doorsnee huishouden, met voldoende woonruimte en openbare ruimte. Rust, groen en plekken voor ontmoeting voor iedereen ston-

den centraal in een traditionele maatschappij, georganiseerd rondom het gezin en de kerk.

Veranderingen

De wijkgedachte zoals die gepropageerd werd tijdens de Wederopbouw lijkt in onze tijd achterhaald. We leven in een geïndividualiseerde netwerksamenleving. We wonen in de ene stad, werken in een andere en recreëren door het hele land en ver daarbuiten. Onze actieradius is sinds de jaren vijftig sterk toegenomen. Had men vroeger alleen een fiets, tegenwoordig hebben de meeste mensen ook een auto. We zijn vaker en langer onderweg. Onze keuzes lijken niet meer afhankelijk te zijn van de plaats, maar steeds meer van verplaatsing. Veel mensen doen bijvoorbeeld de dagelijkse boodschappen op weg van werk naar huis en dat is niet noodzakelijk de winkel die het dichtst bij huis is. Het effect van de auto mogen we niet onderschatten. De Wederopbouw wijken zijn duidelijk ontworpen

voor de rijdende auto. Dat zie je bijvoorbeeld aan de breedte van de ontsluitingswegen, zoals de Doornboslaan, en die van de woonstraten. De explosieve groei van het autobezit heeft men destijds niet voorzien. De gevolgen hiervan zijn verschillend. De hoofdwegen zijn zó breed dat zelfs nu, ruim een halve eeuw na aanleg, vaak nog geen noodzaak is voor uitbreiding van de infrastructuur. In contrast hiermee staat het functioneren van de brede straten in de woongebieden zelf. Door de maatvoering kan er makkelijk hard gereden worden. Tegelijkertijd eisen de stilstaande auto's parkeer ruimte. Dit wordt 'opgelost' door de groenstructuur van deze wijken in te richten met parkeerplaatsen. De rust en ruimte voor ontmoeting in het oorspronkelijke ontwerp wordt hierdoor teniet gedaan.

Een andere verandering betreft de bewoners van de Wederopbouw wijken. Vroeger woonden er vooral grote gezinnen met kinderen. Nu is de opbouw diverser en wonen er ook singles, stellen zonder kinderen of studenten in woongroepen. Bovendien is de behoefte aan ruimte per persoon sterk toegenomen. Al zijn gezinnen in de loop der tijd kleiner geworden, de behoefte aan ruimte is gegroeid. Hierdoor vinden mensen de Wederopbouw woning tegenwoordig vaak aan de kleine kant en is het comfort niet naar wens. Voorzieningen komen in de problemen door een combinatie van modern woongedrag (de netwerksamen-

De Heuvelbrink, de kern van het Heuvelkwartier. Vroeger was 'groen' vaak alleen maar kijkgroen. De openbare ruimte wordt tegenwoordig meer gebruikt voor actieve recreatie.

leving) en het feit dat er minder mensen in een woning wonen. Winkels verdwijnen uit de buurt waardoor het hart uit de zorgvuldig gecomponeerde wijkgedachte verdwijnt. De laatste verandering is dat de openbare ruimte meer wordt gebruikt voor actieve recreatie. Vroeger was 'groen' vaak alleen maar kijkgroen en stonden er bordjes met 'gras niet betreden.' Nu sporten veel mensen in de openbare ruimte. Voetballen op straat is natuurlijk van alle tijden, maar de joggers, skaters en waveboarders zijn pas van de laatste decennia. Niet alleen dit individuele gebruik is veranderd, ook het collectieve gebruik stelt andere eisen aan de ruimte. Parken en pleinen worden

steeds meer gebruikt voor evenementen en activiteiten. Hierdoor moet de openbare ruimte tegenwoordig plaats bieden aan grootschalige activiteiten en tegelijkertijd aantrekkelijk zijn als er niets speciaals gebeurt.

Toekomst

Wij concluderen dat wij in Wederopbouw wijken uit moeten gaan van het behoud van de samenhangende hoofdstructuren van de openbare ruimte en de compositie van gebouwen. Binnen deze hoofdstructuur moet ruimte gevonden worden voor vernieuwing en veranderend gebruik. We pleiten voor een aanpak waarbij de openbare ruimtestructuur van

De Graaf Hendrik III-laan, de centrale as van Boeimeer, werd bepaald door de ritmiek van lage appartementengebouwen.

Odysseeproject De Beijerd

Johan Hendriks Tussen 1958 en 2006 zijn vijf archeologische onderzoeken uitgevoerd op het terrein van het Gasthuis en De Beijerd, gelegen aan de Boschstraat en Vlaszak. Een integrale uitwerking hiervan ontbreekt nog. In 2010 hebben het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, Erfgoed Nederland en de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek NWO besloten om een onderzoeksvoorstel van de gemeente Breda te honoreren binnen het programma Odyssee. Dit is bedoeld om waardevol archeologisch onderzoek dat lang op de plank is blijven liggen alsnog uit te werken. Breda heeft dit voorgesteld voor alle opgravingen van het middeleeuwse Gasthuis en de Beijerd. Het onderzoek richt zich niet alleen op gebouwstructuren die met het Gasthuis samenhangen, maar ook op de 450 graven die in 1985 langs de Vlaszak zijn blootgelegd. In het volgende nummer van de *ErfgoedBrief Breda* zal Lina de Jonge een tip van de sluier oplichten over dit deel van het onderzoek.

Als het project klaar is hebben we een goed overzicht van de geschiedenis en de ontwikkeling van het complex. Wij hopen hierdoor een belangrijke bijdrage te leveren aan de kennis van gasthuizen in het algemeen. Daartoe zullen we ons gasthuis vergelijken met die van Deventer en Bergen op Zoom. We verwachten nieuwe vragen met betrekking tot de relatie tussen het laatmiddeleeuwse Gasthuis en de stedelijke nederzetting. Deze zullen worden opgenomen in de Lokale Onderzoeksagenda Erfgoed Breda (LOEB), die een belangrijke basis vormt voor de vraagstellingen bij nieuwe archeologische onderzoeken. Het eindrapport zal weer als basis dienen voor verdere publicaties over het Beijerdcomplex. Tussentijdse resultaten worden gepubliceerd op onze website:

www.archeologie.breda.nl

De Beijerd en het Oudemannehuis op het kadastraal minuutplan van 1824. In rood de opgravingsputten.

Opgravingen aan de zijde van de Pasbaan in 2006. Funderingen worden in kaart gebracht.

De vernieuwde Groen van Prinstererstraat in de Heuvel.

deze wijken intact wordt gehouden. Het groene raamwerk en de vaak volgroeide bomen blijven zoveel mogelijk in stand en worden ingezet als drager voor de vernieuwde identiteit. Deze vernieuwde openbare ruimte moet mogelijkheden bieden voor behoeftes van deze tijd; zowel voor de veranderde speel- en sportvoorzieningen als het toegenomen autobezit. Het grote raamwerk van de Wederopbouw wijken moet worden behouden, maar met de gebouwen kan flexibel worden omgegaan. De bestaande gebouwen voldoen vaak niet meer aan bouwfysische eisen en wensen van bewoners, waardoor de gebruikswaarde wordt beperkt. Met het ontwerp van nieuwe gebouwen zal naar onze mening een antwoord moeten worden gegeven op de vraag naar de identiteit van de wijk. Deze wordt gebaseerd op onderzoek naar de kwaliteiten en karakteristieken van de bestaande gebouwen in combinatie met de hedendaagse wensen. De ene keer ligt de oplossing bij renovatie, een andere keer is sloop en nieuwbouw een betere oplossing. Dat nieuwbouw samen kan gaan met behoud van identiteit is te zien in de Heuvel. In het zuidwesten van de wijk, in de Fagelstraat en omgeving, is een vernieuwing uitgevoerd die naadloos aansluit bij de bestaande wijk. De openbare ruimte hier heeft de maat en de groene kwaliteit van de Heuvel bewaard en de parkeer-ruimte is daarin zorgvuldig ingepast. Dit is volgens ons een goed voorbeeld van het doorontwikkelen vanuit de bestaande identiteit, met respect voor het verleden en met een helder beeld voor de toekomst.

De Wilhelmsturm op de ruïnes van de Dillenburg.

Ouderdom

Hoe oud de Dillenburg is weten we niet, maar hij dateert in ieder geval van vóór 1254, want dan wordt Dillenburg voor het eerst in historische bronnen genoemd. Er zijn auteurs die denken dat Hendrik II de Rijke van Nassau omstreeks 1240 de burcht op de Schlossberg boven de Dill heeft laten bouwen. Anderen plaatsen de bouw ergens in het midden van de twaalfde eeuw, dus zo'n eeuw eerder. Bij gebrek aan historische bronnen en afdoende archeologisch onderzoek is het onmogelijk om hier een goed beeld van te krijgen. Er wordt verondersteld dat hier een houten burcht heeft gestaan, maar dat hoeft niet, want zelfs in de twaalfde eeuw werden er al stenen versterkingen opgericht. En eigentijdse afbeeldingen zijn er ook al niet. De eerste burcht werd in de strijd met de heren van Dernbach verwoest en in de jaren rond 1300 heropgebouwd en werd daarna de zetel van de graven van Nassau-Dillenburg.

Breda, stad van de Nassaus De burcht aan de Dill

15

Johan Hendriks Wie in Duitsland tegenwoordig over de A45 en B277 naar de stad Dillenburg rijdt bemerkt dat de plaats in een breed dal ligt, dat aan de zuidzijde lichtjes wordt gedomineerd door de uit 1873 daterende Wilhelmsturm. De toren herbergt een Oranje-Nassaumuseum en is genoemd naar de beroemdste zoon die in het voormalige kasteel op deze heuvel geboren is, Willem van Nassau-Dillenburg, prins van Oranje. In deze bijdrage staat de voorganger van deze toren centraal, de burcht zelf.

Belangrijke locatie

Er is een groot aantal redenen te bedenken waarom uitgerekend op deze locatie een burcht werd gebouwd. Op de eerste plaats de plek zelf. Van hieruit kon het gehele dal van de Dill worden overzien, inclusief een aantal zijdalen naar het noorden (de Diethölzebach, de Nanzenbach en de Schelde) en een kleiner dal naar het zuiden. De burcht aan de Dill lag derhalve op een heel strategische plek. Verder hebben we in de vorige *ErfgoedBrief Breda* gezien dat dit gebied van enorm economisch belang was vanwege de ijzerwinning. In politiek opzicht was de ligging ook wel erg slim, namelijk op de grens tussen de beide marken van de Haigergouw, waardoor het nieuwe kasteel langzaam maar zeker de centrale rol van de oude burchten van Haiger en Herborn kon overnemen. Verkeerstechnisch beveiligde de Dillenburg een voorde door de Dill, waar de hoofdweg Haiger-Herborn overstak en zo een belangrijk knooppunt was op de route Keulen-Leipzig.

Tenslotte kon hier een versterking worden gebouwd op eigen terrein die niet, zoals de burcht van Herborn, een leen was van de landgraaf van Hessen. Van hieruit konden de omwonende adellijke geslachten wat makkelijker onder de duim worden gehouden. Kortom, de Dillenburg was geografisch, strategisch, politiek, economisch en in logistiek opzicht van grote betekenis voor de graven van Nassau.

De tweede burcht

Kort na het jaar 1300 was de Dillenburg weer geheel opgebouwd en groter dan ooit en was, dankzij de langdurige oorlog met de heren van Dernbach, tot het belangrijkste steunpunt van de Nassaus ten noorden van de Lahn geworden. Op de top van de heuvel bevond zich een nieuw groot hoofdgebouw dat omgeven was door een stevige muur. Op de lager gelegen voorburcht bevond zich een economische zone

De Dillenburg rond 1575 in het stedenboek van Braun en Hogenberg.

met stallen en schuren. Het kasteel was in de dagelijkse handen van een slotvoogd en zijn burchtmannen die de graaf bij moesten staan op zijn krijgstochten. De graven zelf zwierden door hun hele gebied en hielden hof op elk van de eigen kastelen. De Nassaus van de Dillenburg verzamelden zo een groot aantal afhankelijke mannen, vazallen, waarvan er in de eerste helft van de veertiende eeuw al meer dan honderdvijftig bij naam bekend zijn. Een groot aantal van hen bouwde huizen en hoven bij de burcht, een aantal andere in het dal aan de oever van de Dill, waar ze samen met kooplieden en vrijgemaakte horigen de kern zouden vormen van de stad Dillenburg die in 1344 stadsrechten verwierf. Dit recht werd verleend door keizer Lodewijk de Beier (1313-1347) op een hofdag bij Wiesbaden en was ontleend aan dat van Gelnhausen. Over de stad Dillenburg een volgende keer meer.

De derde burcht

Het kasteel werd in de loop van de veertiende en vijftiende eeuw steeds meer aangepast aan de wensen om hier ook comfortabel te kunnen wonen. Helaas zwijgen de historische bronnen ook over deze bouwfasen. Op basis van rekeningen is op te

maken dat de tweede burcht tussen 1453 en 1467 geheel vernieuwd werd en dat er in de jaren tot 1486 nog eens 3500 gulden voor aangewend werd. We leren uit de rekeningen niet alleen de namen kennen van de meeste bouwmeesters, timmerlieden en metselaars, smeden, slotenmakers, loodgieters en glazenmakers, maar ook de verschillende gebouwen waar zij aan hebben gewerkt. Ten dele werden ze verbouwd of aangepast, ten dele nieuw opgetrokken.

Enkele voorbeelden:

In 1453-1454 werkt ene Zimmerhenne aan de grote trap in het nieuwe huis en aan een grote erker die door zijn collega Eckartshenn werd gemetseld; hij was ook aan de slag in de nieuwe zaal.

In 1455-1456 is hofsmid Konrad bezig met tien grote ijzeren rails in het nieuwe huis en werkt aan zesentwintig grote vensters en aan het beslag voor de deur aan de grote trap. In deze tijd werden er 100.000 nagels gebruikt die uit Siegen moesten worden gebracht. Ze worden gebruikt voor het nieuwe huis en voor de oude zaal en voor de drie kasteelpoorten. Enkele jaren later wordt er gewerkt aan de gevangenis in een burchttoren.

In 1461-1462 is er sprake van werkzaamheden aan een nieuwe koestal

en een paar jaar later ontstaat er een nieuw zomerhuis. In dezelfde tijd is sprake van een tuighuis, waar de wapens en kanonnen worden bewaard. Kortom, in de vijftiende eeuw ontstaat de burcht die herkenbaar is op de afbeeldingen uit de zestiende en zeventiende eeuw, zoals de afbeelding van Dillenburg rond 1575 uit het stedenboek van Braun en Hogenberg. Na de middeleeuwen werden de reusachtige kazematten aangebracht die nog heden ten dage getuigen van het enorme kasteel dat de Dillenburg ooit was. Van dit slot resteren slechts nog enkele ruïneuze steenhopen en nog wat opgaand muurwerk van bijgebouwen. Maar je moet wel heel goed kunnen kijken om in de nog aanwezige resten het oorspronkelijke kasteel te herkennen. De Dillenburg werd in 1760 door Franse troepen vernietigd in de Zevenjarige Oorlog. Meer dan een eeuw lang waren er bovenop de Schlossberg van Dillenburg niets meer dan puinhopen te vinden, waarvan de stenen door menigeen werden gebruikt om in de stad beneden een nieuw huis te bouwen. Totdat de Wilhelmsturm werd gebouwd en nu het merkteken van de stad is geworden.

Colofon

De **ErfgoedBrief** Breda is een uitgave van de gemeente Breda, Directie Ruimtelijke Ontwikkeling, Afdeling Stedenbouw en Erfgoed, Bureau Cultureel Erfgoed.

De **ErfgoedBrief** Breda wordt toegezonden aan bewoners van monumenten in Breda en andere belangstellenden. Wilt u dit blad ook ontvangen of een gratis abonnement nemen, mail of schrijf dan de heer G. Otten,

g.otten@breda.nl of G. Otten, Bureau Cultureel Erfgoed, Postbus 90156, 4800 RH Breda.

Losse exemplaren zijn verkrijgbaar bij de Balie Voorlichting in de hal van het Stadskantoor (Claudius Prinsenlaan 10), in alle vestigingen van de Bibliotheek Breda, bij het Stadsarchief, het Breda's Museum, de Grote Kerk, Princenhaags Museum en diverse boekhandels.

Redactie: Johan Hendriks en Gerard Otten

Beeldredactie: Marc Berends

Vormgeving: x-hoogte, Tilburg

Oplage: 3000 exemplaren

Afbeeldingen op pagina 1 zijn afkomstig uit de collectie van het Breda's Museum, het Stadsarchief Breda en de Directie Ruimtelijke Ontwikkeling. Overige afbeeldingen zijn afkomstig uit de collectie van de Directie Ruimtelijke Ontwikkeling, tenzij anders vermeld.